

העיתונים הייעודיים לחייל החרדי במלחמת העצמאות

משה ארנוולד

מבוא

הציבור החרדי שהתנגד לצינונות החרים את מוסדות היישוב היהודי בארץ והקים את ועד העיר האשכנזי שדגל בסמכות התורה בכל תחומי החיים ובמתן זכות בחירת רק לגברים. השלטון הבריטי הגדיר את יהודי ארץ ישראל כעדה דתית במסגרת חוקת הקהילות. אולם אגודת ישראל סירבה להשתייך לעדה שאינה מכירה בסמכות ההלכה והצליחה לשכנע את השלטון הבריטי לאפשר לכל הרוצה בכך לפרוש ממוסדות העדה היהודית. דרישתה לקבל הכרה רשמית כעדה נפרדת סורבה, אך לחברי הארגונים החרדיים הותר להוציא את עצמם מרשימות התושבים הסרים למרותם של כנסת ישראל והוועד הלאומי. החרדים שבחרו בדרך זו החרימו למעשה את מוסדות היישוב היהודי, כולל הרבנות הראשית, לא השתתפו בבחירות ובמפקדים שהם ערכו וכמובן לא היו להם נציגים במוסדות אלה.¹ כך למשל קראה אגודת ישראל לחבריה לא להשתתף במפקד שערך ועד הקהילה של ירושלים בראשית 1947 לקראת בחירת ועד הקהילה.²

אולם לקראת הקמתה של מדינת ישראל חלו שינויים במדיניותם של רוב הארגונים החרדים. המפלגות החרדיות קיימו מגעים להצטרפות לסוכנות היהודית והיו גם ניסיונות איחוד עם המזרחי. המפלגות והארגונים החרדיים הלא ציוניים, שהתבדלו ממוסדות היישוב היהודי, עברו בהדרגה מبدלנות, שהתבטאה בהחרמת הבחירות ואי השתתפות במוסדות היישוב היהודי בארץ ישראל, להשתלבות. תחילה נמנעו מפעילות נגד הקמת המדינה היהודית בזירה הבין-לאומית ולאחר מכן הצטרפו נציגיהם למוסדות היישוב היהודי בארץ. השינוי אירע בתוך תקופה קצרה יחסית. הארגונים החרדיים עברו מהתנגדות למדינה יהודית לתמיכה בה, ומהחרמת מוסדות היישוב היהודי להשתתפות בהם ובוועדות השונות שהוקמו בתהליך הקמת המדינה וייסוד מוסדותיה. היו בהם מאבקים פנימיים על הייצוג במוסדות היישוב וועדותיהם והם דרשו מן המוסדות להגדיל את הייצוג בהם. אחד התחומים שבהם חל שינוי יסודי היה הנכונות להתגייס ולהילחם למען המדינה, אף שהיה ברור שאופיה לא התאים לציפיותיהם.³

שינויים נוספים היו הסכמתם להשתתף במפקדים שעד אז נמנעו מכך מפני שלא הכירו במוסדות היישוב ובבחירות להם, גם של נשים. ההתנגדות לצינונות ולהקמת המדינה והחרמתן נותרו נחלת מיעוט קיצוני כמו נטורי קרתא, העדה החרדית וחוגים

המקורבים לרב ירוחם זאב סולוביצ'יק מבריסק. השואה האיצה את תהליך השתלבותם. היה ברור גם לארגונים שהתנגדו לצינונות שהקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל תהיה מעתה המקום הבטוח ביותר ליהודים וליהדות. הרוב המכריע של ההנהגה והציבור החרדי הבין שעדיף לנסות להשפיע על המדינה היהודית מבפנים מאשר להתנגד לה מבחוץ.⁴ הסכם הסטטוס־קוו מיוני 1947 שחתמו עליו בן־גוריון, הרב יהודה ליב פישמן־מימון ויצחק גרינבוים בשם הנהלת הסוכנות, ובו נוסחו עמדותיה בנוגע לדרישות שהציגה אגודת ישראל בנושאים שבת, כשרות, אישות וחינוך, היה צעד חשוב בהשתלבות אגודת ישראל במאמצים להקמת המדינה ולפעילות במוסדותיה לאחר הקמתה.⁵

חברי הוועד הפועל של מועצת גדולי התורה החליטו לאשר את הצטרפותם של נציגי אגודת ישראל לוועדת הביטחון של היישוב בנימוק שזה "ענין של בטחון והצלחה" ב־4 בנובמבר 1947. הם קבעו שהצטרפות למוסדות אחרים תידון בישיבה נוספת.⁶ בעקבות החלטה זו הצטרפו נציגים חרדים לארגונים ולוועדות שעסקו בתחום הביטחון. בראשית דצמבר 1947 קיבלו המפלגות והארגונים הדתיים חוות דעת הלכתית כתובה בנוגע לדרישותיהם ממוסדות היישוב העוסקים בגיוס כלהלן: לא תהיה חובת גיוס על נשים ובחורות; בני ישיבה יהיו פטורים מגיוס ואימונים; מזון כשר בכל המחנות; לא ייערכו אימונים בשבת וביום טוב; ופלוגות דתיות תהיינה נפרדות. בהמשך נאמר: "אם לא יסכימו על אחד מהתנאים האלה לא יהיה לבא־כוח אגודת ישראל חלק בוועדת הגיוס". על המסמך חתמו חברי מועצת גדולי התורה שהשקפותיהם היו מתונות יחסית: הרב אברהם יעקב פרידמן האדמו"ר מסדיגורה והרב מאיר קרליץ, שגרו בתל אביב. הם ציינו כי קיבלו את נוסח חוות דעת הלכתית זו מהרב זלמן סורוצקין, חבר מועצת גדולי התורה והמנהל הכללי של ועד הישיבות, בשם הרב איסר זלמן מלצר, חבר מועצת גדולי התורה וראש ישיבת עץ־חיים בירושלים.⁷ למרות היסוסים והסתייגויות מן החתימה של חלק מחברי מועצת גדולי התורה על חוות הדעת, החלה מערכת הגיוס החרדית לפעול. ב־11 בדצמבר 1947 החליטו חברי מרכז אגודת ישראל בתל אביב לפרסם כרוז הקורא להתפקדות לקראת גיוס. הכרוז הופץ בכל הארץ פרט לירושלים, אך הגיע גם אל חברי מרכז אגודת ישראל בירושלים ב־15 בדצמבר.⁸

במסיבת עיתונאים של מרכז המפקד לשירות העם בירושלים ב־31 בדצמבר 1947, אמר נציג אגודת ישראל, עו"ד מרדכי בוקסבוים, שהובטח כי המגויסים הדתיים יוכלו לשמור על אורח חייהם בתקופת שירותם, וקרא לציבור החרדי להתגייס למען שמירת הנפש והרכוש. ארבע מתוך 16 תחנות הגיוס שנפתחו בירושלים יועדו לחברי אגודת ישראל.⁹

במפלגת אגודת ישראל, שהייתה ארגון עולמי, הייתה הסתדרות צעירי אגודת ישראל בארץ ישראל (צא"י) – הנוער האגודתי, הארגון שעסק בפועל בענייני הביטחון והגיוס של חבריה. לפי דיווח נציגיו בתחילת פברואר 1948 מנה הארגון בכל הארץ אלף חברים שגילם מעל 18 ואלפיים חברים מתחת לגיל 18. תפקידו המוגדר של הארגון היה חינוכי,

אך ראשיו עסקו גם בעניינים פוליטיים ונציגיו נבחרו לוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל ולמרכז אגודת ישראל בארץ ישראל. במסגרת השתלבותה של אגודת ישראל בפעילות מוסדות היישוב השתלבו ראשי צא"י בוועדות היישוב שהוקמו לקראת הקמת המדינה. בראש צא"י עמד הרב שמואל שצדרוביץקי, שמונה לחבר בוועדת הביטחון של אגודת ישראל. יצחק מאיר, מראשי צא"י בכני ברק, מונה לתפקיד בכיר בשירות הדתי ואחר כך ברבנות הצבאית.¹⁰

תנועה נוספת שעסקה בענייני הגיוס הייתה פועלי אגודת ישראל, שהייתה כפופה לכאורה לתנועת האם של אגודת ישראל אך בעלת עמדות עצמאיות בכמה תחומים. עצמאותה התבטאה בין השאר בקשריה הקרובים יותר עם מוסדות היישוב בתקופת ההתבדלות של אגודת ישראל. מנהיגיה ראו בחיוב את הצורך להקים מדינה יהודית. רבה של התנועה, הרב מאיר קרליץ, שהיה חבר במועצת גדולי התורה, ביקש בדצמבר 1947 לקבל לידיה את הצעת החוקה למדינה היהודית שהכין בעבר אחד מראשי התנועה, ד"ר יצחק ברויאר.¹¹ מנהיג התנועה, בנימין מינץ, מונה לחבר בוועדת הביטחון של היישוב. בפגישה עם בן-גוריון ב-20 בדצמבר 1947, ביקש להקים ועדה דתית של שלושה שחבריה יהיו מפועלי אגודת ישראל, מהפועל המזרחי ומה"הגנה", ושהרב יצחק מאיר ליון, ממנהיגי אגודת ישראל, יצורף להנהלת מגבית ההתגייסות. הוא ביקש שנציגיהם ישותפו במפקדות המקומיות.¹²

תנועת הנוער החרדי עזרא שהוקמה בגרמניה ובמחצית השנייה של שנות השלושים של המאה העשרים הקימה סניפים בארץ בפתח תקווה, תל אביב, ירושלים וחיפה ובעוד כמה נקודות התיישבות. ככינוס הארצי של התנועה במאי 1947 הוחלט על שיתוף פעולה הדוק עם פועלי אגודת ישראל ובספטמבר 1948 הצטרפה לפועלי אגודת ישראל. נציג עזרא היה חבר בוועדת הביטחון של אגודת ישראל. חברי הארגון שטרם התגייסו ל"הגנה" התגייסו במאורגן כאשר החל הגיוס הכללי לאחר החלטת החלוקה באו"ם.¹³ כאשר החלו המפקד והגיוס בתחילת מלחמת העצמאות, היו תלמידי הישיבות מיעוט קטן בציבור החרדי בגילאי הגיוס. בשאלת הגיוס של מי שלא נמנו עם תלמידי הישיבות הייתה הסכמה שחובת הגיוס חלה עליהם. הוויכוח היה על תנאי הגיוס של תלמידי הישיבות. הרב דושינסקי, שהיה הרב של אגודת ישראל והעדה החרדית, נטה בדרך כלל לעדה החרדית הקיצונית יותר, אך ידע גם להתפשר ולקבל החלטות ענייניות. כך למשל הוא חתם ב-10 במאי 1948 יחד עם שני הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל וראשי הישיבות העיקריות בירושלים, על הסכם לגיוס תלמידי הישיבות. ההסכם התבסס על העיקרון שעל כולם לקחת חלק במאמץ הביטחוני, אך יש למצוא דרך שישיבות ותלמידיהן ייפגעו מעט ככל האפשר.¹⁴

לארגונים החרדיים היו עיתונים ששימשו כמה לביטוי השקפת עולם. כאשר החלה מגמת ההשתלבות, שכללה גם גיוס, היה לכך ביטוי בעיתונות החרדית הרגילה. כאשר בוצע הגיוס בפועל וחברים רבים מהארגונים החרדיים הצטרפו ליחידות הצבאיות

וללחימה, הדפיסו הארגונים הללו עיתונים שהיו מיועדים למגויסים עצמם. עיתונים אלה הותאמו למגויסים ולצרכיהם והועברו ליחידות שבהן הם שירתו.

הגיוס והמגויסים בעיתונות החרדית והכללית

לאחר קבלת ההחלטה לקחת חלק ואחריות בענייני הביטחון של היישוב ולהתגייס, הצטרפה העיתונות המפלגתית החרדית לתמיכה בשינוי המדיניות. העיתונות פרסמה מודעות הקוראות להתגייס ופורסמו גם מאמרים וכתבות שעודדו את הגיוס. מנחם גליקמן-פרוש כתב בינואר 1948: "המפקד חרג ממסגרתם של חוגים מסוימים וקיבל אופי כללי יישובי שאינו נותן מקום ופתחון פה למשתמטים [...] לא יתכן שאנו נשב שאננים במקומותינו ונשאיר את התפקיד לאחרים. [...] זה מחייב את אלה מאיתנו שאינם יושבים כל היום באהלה של תורה לקיים את חובתם בשעה רצינית זו".¹⁵ השבועון קול ישראל קרא בינואר 1948: "אחרי שיקולים דיונים ברורים ממצים על ידי גדולי התורה – התפקדו בהמוניכם".¹⁶

נכונות רבה להתגייס גילו אנשי פועלי אגודת ישראל. בסניף המפלגה בירושלים הוקמה ועדה לענייני ביטחון שעודדה את חברי הסניף להתגייס. ב-13 בינואר 1948 הועברה למרכז הגיוס רשימה של 150 מחברי הסניף החייבים בגיוס לפי צו מוסדות היישוב.¹⁷ יעקב לנדוי, מראשי פועלי אגודת ישראל, התייחס למשמעות הגיוס במאמר שכתב. הוא ציין את נכונותם של מוסדות היישוב לקבל את דרישות המתגייסים החרדים בענייני כשרות, שמירת השבת והווי דתי, וקיווה שלהצלחה בהטמעת התנאים הללו תהיה "השפעה מכרעת על עיצוב דמות הצבא העברי הסדיר במדינה היהודית".¹⁸ ביטאון אגודת ישראל בירושלים תיאר בהתלהבות את הגיוס של הקבוצות המאורגנות ואת הציפיות מהגיוס:

היום יוצאות לתפקיד הקבוצות המאורגנות הראשונות של מאות מבחורי ירושלים האמונים על דבר ה' בתוך חטיבות מיוחדות. בחטיבות אלה ההזדמנות תהיה נתונה בידי בחורים אלה לראות בעצמם וגם להראות לאחרים מה כוחו של דרכי ה' להולכין בהן. לא רק בימים של שלום בלבד, כי אם גם ביחוד בימים של מאבק וניסיון קשה. מטרתנו לא רק לדאוג לענייני כשרות אלה למטרה נעלה יותר: להחזיר לעמנו את הנוסח המקורי והעתיק שהיה לנו פעם במלחמתנו עם אויבנו. בחורים אלה באומץ לבם ובמעשיהם יקדשו שם שמים. על ידם תחודש מסורת החשמונאים שנלחמו בשם ה' ובשם תורתו.¹⁹

הייתה ציפייה שהצטרפותם של מגויסים חרדים רבים תשפיע על אופי הצבא והמדינה.

מצב המגויסים החרדים לאחר גיוסם

קליטת המגויסים החרדים דרשה מהמערכת הצבאית היערכות מיוחדת כדי לאפשר להם להמשיך באורח חייהם ומוסדות היישוב, שנערכו להקמת המדינה ומוסדותיה

הנחיות צעירי אגודת ישראל למתגייסים מטעם הארגון, חנוכה תש"ח. הארכיון הציוני המרכזי / מרשתת

צבי דושינסקי, הרב הראשי של היהדות החרדית, החמיר יותר במתן היתרים לפעילות בשבת והסביר את עמדתו במכתב ששלח לרב הרצוג בראש חודש סיון תש"ח (8.6.1948) ובו ציין שהוא מעדיף שהפונים בעניין זה לא יפנו אליו.²⁰ פתרון הבעיות שהתעוררו לא היה פשוט. מוסדות היישוב היו בתחילת דרכם בניהול מדינה וארגוני המחותרת החלו בהסבתם לצבא מסודר. הצבא התארגן תוך כדי לחימה כשהוא סובל ממחסור בתחומים רבים: כוח אדם מאומן, נשק וציוד חיוני. גם בתחומים שנקבעו בהם הוראות ונהלים לא תמיד הם הגיעו ליחידות ולא תמיד ידעו איך ליישם אותם. כך היה גם בתחום הדתי. הרבנות הצבאית הייתה בראשית דרכה ונעזרה ברבנות הראשית כדי לפתור בעיות הלכתיות שעדיין לא היו להן תקדימים. המתגייסים הדתיים והחרדים, במיוחד מי שחיו עד גיוסם בחברה סגורה ללא מגעים משמעותיים עם החברה הכללית, התקשו להתמודד. הארגונים והמפלגות שעודדו את הגיוס הבינו עד מהרה שעליהם לסייע למגויסייהם להשתלב בצבא, לדאוג לזכויותיהם ולפתור את הבעיות שהתעוררו. בדיווח של צעירי אגודת ישראל על פעילותם מראשית מארס 1948 נאמר כי עיקר עבודתו של הארגון היא במחלקת הגיוס בגלל הקשיים שבהם נתקלים המגויסים: "בכמה מחנות יש לציין את שרירות לבם של מפקדי המקום, ושאיך ורק בגלל זה מאכילים במקומות הללו מאכל טרף, והדתיים צריכים להסתפק רק באוכל המותר. קרה גם שמפקדים הכריחו לחלל את השבת אף לדתיים". בהמשך הדיווח נאמר שבמקומות

מהתנדבות לגיוס חובה

הודעה

לנוכח השתוללות הדמים אשר הטיפה את כל ערי ארץ ישראל וירושלים ולנוכח הסכנת הממזירה והולכת מיום עיי צוררים אשר אמרו לנו ונבחרים - טורא מרכז אגדת ישראל בירושלים לכל צעיר עמנו מכל חוג הישוב החרדי בירושלים לבוא ולהתציב איש איש על משמרתו והאל תסידו לתת על נפש ורקיש.

אחרי שהובטחו כל הריישות לשמירת הדת במחנות למתפקדים קדושת השבת מאכלי כשרות, ויצירת אוירה דתית עליידי הקמת חטיבות מיוחדות לצעירים חרדים.

קורא מרכז אגדת ישראל לכל איש ואיש בירושלים בני 17 עד 25 שנה

להתיצב

במפקד לשרות העם

שחזרו עליו מטעם כל הישוב נקבעו תחנות מיוחדות להתפקדות הנער והחרדי אשר תתגלגלה עיי באי כח הצבור והחזק ושמן יתפרסם לחזק. חובת ההתיצבות חלה רק על החברים ובנות ישראל כל כבודה בן מלך פנימה וכל בית ישראל יתחיל תפילה לפני רבון העולמים לאמר די לצרות עמנו ודיאל וימי צאתנו מארץ מצרים יראנו נשאלת.

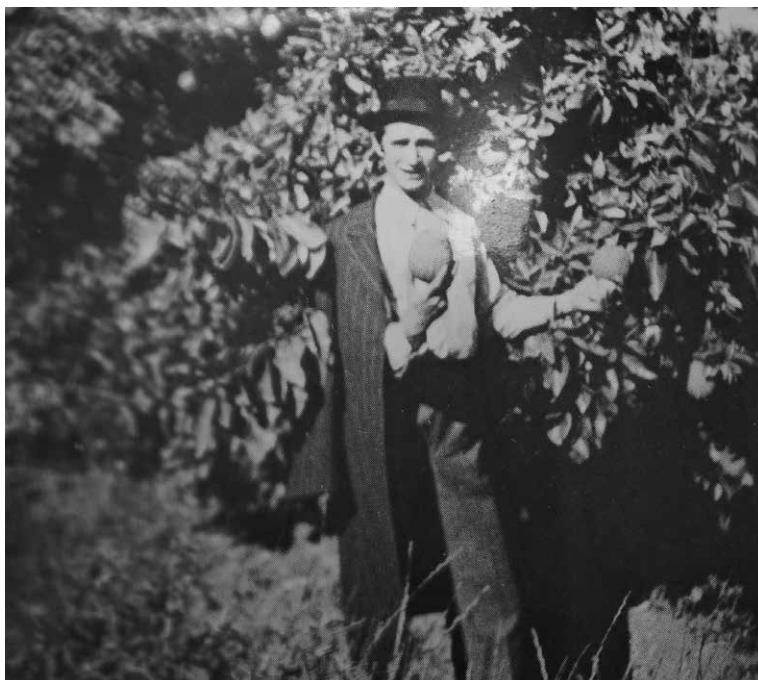
חוק תתחוק בעד עמנו ובעד ערי ארצנו ודי יעשה הטוב בעיניו.

ועדת המפקד
מרכז אגדת ישראל בארץ ישראל
י ר ש ם

קריאת מרכז אגודת ישראל בירושלים לאנשיה להתפקד לקראת הגיוס, ללא תאריך. ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (א"צ)

שאליהם הגיעו קבוצות מאורגנות של מגויסים שרוכזו ביחידות דתיות המצב שונה, אך גם שם "ישנם מכשולים רבים אך ניתנים לסילוק ע"י כח מאוחד של החברים".²¹ הציפייה להשפעה חרדית-דתית על הצבא הפכה עד מהרה לניסיון לשמור על הזכויות הבסיסיות של המגויסים החרדים כדי למנוע את השפעת השירות הצבאי על אורח חייהם. לאחר הניסיון של התקופה הראשונה של גיוס אנשיהם התברר לארגונים החרדיים שעליהם לתת סיוע נרחב למגויסים ולמשפחותיהם. הסיוע ניתן בכמה תחומים: סיוע משפטי לעמוד על זכויותיהם, טיפול בחיילים בחופשה על ידי הקמת מועדונים שבהם יוכלו לשהות, משלוח חבילות למקומות שבהם שירתו, ועוד. תחום מיוחד נוסף היה הרפסת עיתונים מיוחדים למגויסים כדי לשמור על קשר עמם, לתת להם תחושה שהארגונים שעודדו את גיוסם עומדים מאחוריהם ודואגים לספק להם מידע חיוני.

משה שנפלד, עורך העיתון שכתב מאמרים פובליציסטיים ובהם נהג להביע עמדות תורניות בלתי מתפשרות, הביע את חששו מההשפעה של חיי הצבא על המגויסים החרדים: "מפולחן כח הזרוע שמטפחים אותו בצבא [...] ערכי הרוח וסגולות האופי, נדחקים מפני שרירים מפותחים ויד מטיבה לקלוע [...] יהיה על חברינו לגייס את כל כוחותיהם הנפשיים כדי להתגונן מפני הלך רוח של התרברבות והתימרות, שאין הוא והיהדות יכולים לדור בכפיפה אחת". המגויסים נדרשו "ליצור בתוך צבא זה פינה שתהא רוח הטהרה והקדושה חופפת עליה [...] תקום בתוך הצבא הציוני פינת הלוחם האגודאי, המשועבד להוראות צבאיות בגופו, אולם חופשי ברוחו, עצמאי בהשקפותיו ונבדל באורח חייו ונמוסיו"²³. לא היה ערעור על הצורך בגיוס ובחשיבותו, אך עלה צורך לתזכר את

אברהם הויזמן, מפעילי צא"י בירושלים, איש ה"הגנה" שנפל בקרב על הקסטל בינואר 1948. מתוך הספר חיים הויזמן (עורך), אברהם ליב הויזמן הי"ד: חייו ויצירתו, ירושלים, תש"ט, עמ' 17 (התצלום שייך לנחלת הכלל)

המגויסים לא לשנות את אורח חייהם והקפותיהם במציאות החדשה שבה הם חיים. במדור "לזכרון חברינו הנופלים בקרב" הוזכר אברהם הויזמן, ממייסדי ומדריכי סניף הצא"י בירושלים שנפל בהתקפה על הקסטל ב-22 בינואר 1948, ממייסדי ומדריכי סניף צא"י בירושלים וחבר ה"הגנה" משנת 1943, ופורסם שיר שכתב. הוזכר גם אברהם שמואל טוסיק, ניצול שואה שנפל בהגנה על שכונת ימין משה בירושלים.²⁴

מודעת אבל על אברהם הויזמן שנפל בקרב בקסטל בינואר 1948 (י"ד שבט תש"ח).
הארכיון הציוני המרכזי / מרשתת

ככל שנמשכה הלחימה נוספו עוד חללים מבין חברי התנועה ובעיתון נכתבו מאמרים קצרים לזכרם. בגיליון ה, שהופיע באב תש"ח, צוינו אנשי התנועה שנפלו בקרבות השונים ברחבי הארץ: נפתלי ארליך בראש העין, משה קמפנר בטנטורה, מרדכי שטיינברגר בלטרון, יחזקאל טשר בכפר עציון, שלמה סימון במלחה-ירושלים, יצחק כהן בירושלים.²⁵ בגיליון ז' חשון תש"ט: חיים קופרמן במבצע יואב, יעקב שפיצר בג'וליס.²⁶ בעיתון פורסמו גם תמונות הקשורות למגויסים. בגיליון א נדפסו תמונות של מעון נופש למגויסים דתיים בבני ברק, ושל תגבורות של אנשי צא"י שהגיעו ליישובים שנותקו: יסודות וטירת צבי.²⁷ בגיליון ה נדפסו תצלום של קבוצת חיילים בעת בילוי במועדון מעון הנופש בבני ברק,²⁸ ופתיחה חגיגית של "פינת החייל הדתי" בפתח תקווה.²⁹ בגיליון ח מחודש כסלו תש"ט פורסמו תמונות של מנהיג אגודת ישראל, הרב יצחק מאיר לוי, בחברת חיילים מצא"י במעון הנופש של התנועה בבני ברק.³⁰ כאשר החלו להתגלות קשיים בשמירת אורח החיים הדתי והגיעו תלונות מהמגויסים, התגייס העיתון להשמיע את קולם ולהביע את מחאתם. החיילים עודכנו במאמצים לשפר את המצב ולתקן את הכשלים. בגיליון חודש ניסן תש"ח נכתב על המאבק על הכשרות במחנות האימונים בחיפה שטרם בא לידי פתרון.³¹ בחודש אב תש"ח פורסם מכתבו של הרב שמואל שצדרוביץקי, יושב ראש צא"י, לשר הביטחון דוד בן-גוריון עם העתקים לכל השרים. הוא ציין כי למעלה מאלפיים מחברי הארגון התגייסו בהיענות לקריאתם והם מתלוננים שמפקדים מכריחים אותם לחלל שבת גם במקרים שאינם פיקוח נפש.

הוא תיאר גם את בעיות הכשרות הגורמות לכך שחיילים סובלים מתזונה לקויה הפוגעת בבריאותם וכבושרם הצבאי, כולל כאלה שרעבו כבר בתקופת השואה. "מאות חברים שואלים אותנו ותובעים ממנו תשובה ברורה: האם בתנאים כאלה רשאים הם להמשיך ולשרת בצבא ישראל. אנו נדהמים מתוכן השאלות האלו ומרגישים את עצמנו אחראים כלפי חברינו אשר דרבננו והלהבנו אותם להתגייס". הרב שצדורוביץקי ביקש לפתור את הבעיות ולהודיע להם על הצעדים שנקטו לבצע זאת.³²

באותו גיליון כתב משה שנפלד: "הגיעה השעה – ותקופת ההפוגה יפה לכך – לגלות ברבים את פרשת החייל הנאמן לתורה בצבא ההגנה לישראל. מלאה כוס תמרוריו וגם עברה על גדותיה ומחובתנו לדובב את זעקתו האילמת". הוא יצא בביקורת חריפה על מנהיגות הציבור החרדי על אוזלת ידה בטיפול בבעיה:

ידעו רבני ישראל, ידעו מנהיגי הארגונים והמפלגות הדתיות, ידע כל הציבור המתמר להיות נאמן לתורה, כי החייל הדתי לא יסלח ולא ישכח לעורף השאנן כיצד התכבד בגבורתו והתעלם מסבלו [...] על החייל הדתי העומד בחזית פנים בפנים עם צל צלמות, נתכה מהלומת חילוניתה של מדינת ישראל והיהודים הדתיים שבעורף צופים בחיבוק ידים מרחוק ומשעשעים את נפשם בתקוות, כי חזקה על החייל הדתי שילחם גם את מלחמתה הדתית, לישועתם ולרווחתם.³³

שלמה לורנץ, מראשי צא"י, הצדיק במאמר שפרסם בגיליון ג מחודש אייר את שחרור תלמידי הישיבות. הוא נימק זאת בהחלטת גדולי התורה בצורך לשמור על התורה המהווה הגנה רוחנית וציין כי תלמידי הישיבות הם לא המשוחררים היחידים. יש שחרורים של קבוצות אחרות שהוגדרו כחינויות.³⁴ חייל בשם יצחק פרסם ביקורת חריפה על תלמידי הישיבה ששחררו מהגיוס אך לא מצאו זמן לבקר מגויסים ולא טרחו למלא את מקומם, למשל בהדרכת נוער. בראשית מכתבו הוא תיאר בפרוטרוט את שירותו בצבא ואת התמודדותו עם קשיים שונים. בסיום מכתבו הוא ציין: "תסלח לי מאוד שחייל פשוט כמוני מרהיב להעיר לבני ישיבות היושבים כל היום באהלה של תורה, כי הוכח תוכיח נהוג אפילו אצל תלמיד לגבי הרב, וטובה הוכחה מגולה מאהבה מוסתרת. לתשובתך אחכה".³⁵ מדור נוסף היה "במת החייל הדתי" ובו כתבו חיילים חוויות משירותם בצבא. משה ארנד כתב על הבעיות מנקודת מבטו של החייל הבודד: מתי מדובר בפיקוח נפש המאפשר לו פעילות בשבת, מתי יש הצדקה להרוג, מתי מותר לחייל להכניס את עצמו לסכנה כדי להציל מישהו, מהי הגדרת מלחמה מבחינת ההלכה וכדומה. יצחק תיאר במאמרו את פעילות יחידתו בהעברת אספקה לירושלים ב"דרך בורמה". ג"ש ברקוביץ ששהה במחנה אימונים שיבח את המפקדים המאפשרים להם לקיים את אורח חייהם.³⁶ אהרן מרצבך תאר את לחימתה של המחלקה הראשונה של הצא"י שצורפה לחי"ש [חיל שדה] הירושלמי שלחמה על הדרך לירושלים מיום גיוסה עד תחילת ההפוגה השנייה.³⁷ בגיליונות האחרונים שיצאו לאור בסוף המלחמה ניכרה ירידה בכתיבה על ענייני הצבא; עניינים אזרחיים וכלליים של התנועה תפסו את מקומם. בגיליון י, שהופיע

בטבת תש"ט, דווח על פגישה שנערכה בהנהלה הארצית בהשתתפות קציני וסמלי דת ולוחמים מהיחידות השונות. המטרה הייתה לדון בהגברת פעילותם של חברי התנועה בצבא והחובה ולדאוג לסידור החברים לאחר שחרורם מהצבא בעבודה ובשיכון.³⁸ במדור "במת החייל" קרא יצחק לתנועה לקחת חלק בפעולות להשלטת התורה בארץ ישראל ולארגן גרעיני התיישבות.³⁹

הגיליון המוגדל (יא) שיצא באמצע חודש טבת תש"ט ושהיו בו שמונה עמודים, עסק ברובו בחגיגות ואירועים בערים השונות במלאת עשר שנים לתנועה. רק עמוד אחד הוקדש ל"במת החייל" ובו ארבעה מאמרים של חיילים שעסקו בשירות הצבאי ותמונת קבוצת חיילים מפלוגה דתית שנלחמו בנגב.⁴⁰

אגרת לחייל מטעם הסתדרות צעירי אגודת ישראל, אייר תש"ח.
ארכיון תולדות ההגנה (את"ה), חטיבה 86, תיק אגודת ישראל

לוח שבועי לפרשת נשא

יום	תאריך	דף יומי כתובות	מסנה יומית מסכת סנה	ספירת העומר
ט"ק	כ"ז אייר	כ"ד	ט"ז, ו-ז	מ"ב
א	כ"ח "	כ"ה	ט"ז, ח. י"ז, א	מ"ג
ב	כ"ט "	כ"ו	י"ז ב-ג	מ"ד
ג	א סיון	כ"ז	י"ז ד-ה	מ"ה
ד	ב "	כ"ח	י"ז ו-ז	מ"ו
ה	ג "	כ"ט	י"ז ח. י"ח, א	מ"ז
ו	ד "	ל	י"ח ב-ג	מ"ח

המסך מעמוד 1

את הפצועים הדתיים כדי לעודדם ולמלאות את כל מחסוריהם "צעירי אגודת ישראל" באמריקה, היא העוזרת לנו עזרה כספית נכרת לכל פעולותינו וחיבים אנו עליה הכרת תודה.

מתזית לעורף - ומהעורף לחזית.

המדור הזה כולו לכם, חיילים. הוא מיועד להיות המקשר והמספחה לחייל, ובין החייל לתנועתו. דרישות שלום מתקבלו עד יום א' בצהריים, לגליון אותו השבוע.

ההנהלה הארצית של הסתדרות "צא"י - הנוער האגודתי "בא"י דורסת בשלום כל חבריה המגויסים באטרם ס. אל ירפה קטריכם עם תנועתכם!

ד"ס לחיילים: ט. וילהם בגליל, אריה גולדמן ופנחס גלקוב בדורם. יצחק מאיר.

ד"ס לא. ט. קליט, י. לויכטר, י. הלפרין, פ. גולוסב, מ. פטר מאת מטה הלפרין.

מ. גוססמן מ"פ"ת - במסדרונן דאר ענברך, תודיע כתובתך.

ר. פלורסהיים מתיפה קרוביך בת"א דואגים לשלוםך. כתוב ל

הודעות והוראות: מסדרי המחלקה למגויסים פתוחים כל י בין השעות 1-9 לפה"צ ו-3-7 אחה"צ ברח"א אחד העם 26 בת חייל דתי הנקלע לת"א מתבקש לסור למסדר.

כל חייל דתי מתבקש להודיע לסובתו את כתובתו למחלקה, כ שנוכל להעביר לפיה את ה"אגרת לחייל", "דגלנו למגויסי ו"סי התנועה".

חיילים מתבקשים לטלוח מאפרים, רטמים מתיי המחנה וכו' לפרסום בדגלנו למגויסים".

כתובת הסערכת: תל-אביב, רח"א אחד העם 26 ת.ד. 1855.

אגרת לחייל

החל בכ"ו באייר תש"ח (4 ביוני 1948) הפיצה מחלקת הגיוס של צא"י גם את אגרת לחייל. היה זה פרסום שבועי שעיקרו דברי תורה על פרשת השבוע והלכות ומנהגים הנהוגים בחגים ומועדים החלים באותו שבוע. לגליון צורף גם לוח זמנים שבועי לאותו שבוע. מחלקת המגויסים עדכנה בקיצור על פעילותה. נוסף מדור שבו נמסרו דרישות שלום למגויסים ומהמגויסים למשפחות ולחברים. עד ערב ראש השנה תש"ט (3 באוקטובר 1948) פורסמו 17 גיליונות.

התאחדות:
א. אלברט
המחלקה: תל אביב
ש"פ: 10000
המקראה: התאחדות
רח' מונטיפיורי 39
ת"ד: 10000 תל אביב
תל אביב

שערים למגויס

לתנועת פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל

ב"ה. תל-אביב תמוז תש"ח

ה י ו ל מ ו פ ת

ישראל שלא יפול בידי יצור המסית. האורב לו מדי יום ביומו בני החרור צריכים לזכור ולכונן את כל עת וכלל רצו ולחל זה לטווח את כשירותם ואת זרימתם.

אי מלבד התנועות זו פועשית אסורים. ישנו עור המעין על הברינג עליהם להצטיין גם במעשיהם הטובים. והחוביקו ריעו לנו מה רב העול המוטל על הברינג והחילום. ידענו לנו המבטחה שעליהם כדי ללחם את מלחמת המבטחה והמסירות כל מצוות התורה באבא. ויהי עם זה וחסיל עליהם גם למפוא את זיהום הנבון לאים עם רעהו. יהם של חבורות. יהם של גמילות חסד בנפוש ובמטבונג. יהם שיהא עם שמים מתאבב על זריהם.

ידענים לנו מקיים רבים של יהם למות של חמיונו בכל העניינים הברונים. ידעו לנו כי מקדשים הם עם שמים טמם במעשיהם. ואין מוריים אלא לירויים. במבטח מרין ובכסל כעש עליהם לנעוג בניינים אלה.

יהי נא חמיונו למות ולדגמא בכל ארצו חיינו השנית יהיה ביערם ובעורנו.

רו"ב כלמן כהנא

החוק מיוחד ישנו לחברינו במסגרת צבא התנגד לישראל. יודע הדבר שמלחמה עלולה לטרת יצרים שונים ורדודים בחובו של אדם אשר לא יהיו מרענים במסירות רגילות. כך הוא טבעו של שלום וכך הוא דבחה של מלחמה. מבטחה חכמה זו ביטוי גם ברינו החרוד. אין אנו מצאים מקום. בו דבחה תורה נגד יצור הרע בצורה כזו ברובת כבוד בנתיק המלחמה. בהם היא התורה. יפה תבא" - והתיר אשר אין דוגמתו בכל התורה בכל.

גם במלחמת ישראל ערים אנו להופעות בלתי מסמכות של גילוי יצור לב האדם חרם. והחיינו על כך כבר טעל עמודי התנגות. אין לחומי ישראל. הלוחמים את מלחמת. העם והארץ. אשר לא יבאו לבנושים בתם. אשר לא יבאו לפלול שלל. אין הם אשר חיונכם יהיו צריך לטעם מרשים בעד פעולות טובות אשר לא לרוב המוסר. אין הם לא טעם טמנה זו על צדדי יצריהם יודעים אנו כי לאין ערוך טובה התנועה והתנועה קלמטי חילול אוריים. אבל עם הכל גם ידענו לא ויהת נקרא וגם אנו נכסלנו.

על כן התקיר כפול ונכסיל מוטל על חילוי ישראל והאנונים לתורה. תורה מבינה. מבינה מכל צדה שלא תבא ומענה על אדם

על הכשפר בנגב

שערים למגויס, פועלי אגודת ישראל, תמוז תש"ח. הארכיון הציוני המרכזי

שערים למגויס: תנועת פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל

תנועת פועלי אגודת ישראל הייתה הגוף באגודת ישראל שהניע את ההשתלבות במוסדות היישוב היהודי. כתוצאה ממחלוקות בשאלת הציונות עם הפועל המזרחי לא התאחדו שתי התנועות. מבחינת מעשית דמתה מאוד פעילותה של פא"י לזו של הפועל המזרחי שהייתה ציונית ונציגיה היו שותפים במוסדות היישוב. חברי התנועה שלא היו תלמידי ישיבות התגייסו בעידוד התנועה. כדי לשמור על קשר עם המגויסים הדפיסה התנועה גרסה מיוחדת שנועדה למגויסים חברי פא"י של עיתון התנועה שערים כשערים למגויס. הגיליון הראשון בן שמונה עמודים יצא באדר ב' תש"ח.

למעלה מאלף עותקים של **שערים**, שבועון תנועת פא"י, נשלחו מדי שבוע על ידי מחלקת הביטחון לחברים המגויסים בכל היחידות. **שערים** למגויס היה מיוחד לחיילים ונשלח באלפי עותקים לכל היחידות. עותקים נוספים נשלחו לחו"ל כדי שישמשו להסברה ולעידוד העלייה והגיוס.⁴¹

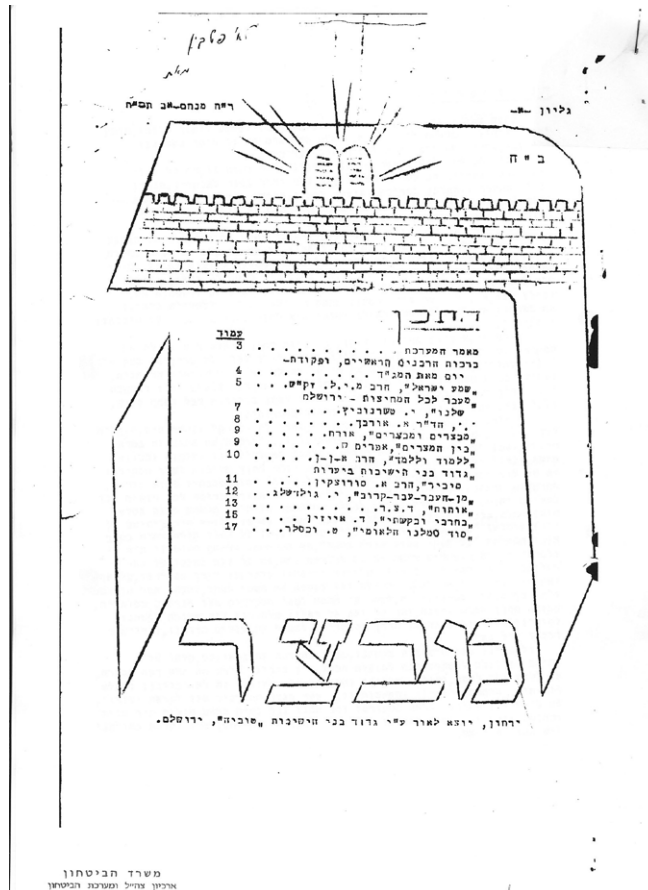
במאמרים שכתבו ראשי התנועה בגיליונות **שערים** למגויס הם עודדו את החברים המגויסים, הדריכו אותם וציינו את ציפיותיהם מהם. הרב קלמן כהנא: "אין אנו אוהבים את החרב. אבל כשמאלצים אותנו עלינו לדעת להשתמש בה כדבעי". אך יש לדעת: "אל נחשוב שכוחנו הוא המכריע [...] הרוח היא הנותנת את הכוח – ורוח ה' היא אשר יכולה לתת לנו את הכוח".⁴² הרב שלמה רבינוביץ': "על אנשינו מוטל תפקיד כפול: להגן בתוך המחנה בכבוד ובהקרבה על כל שעל אדמה, על כל נקודה ומושב, יחד עם כל החברים – וגם לשאת בעוז ובגאון את דגל האמונה וקדושת החיים".⁴³ הרב שמעון כץ: "על המגויס הדתי [...] לעלות ולרומם את תנועת התורה בהיקפה, המצטיירת בדמותו של חבר פועלי אגודת ישראל, להכריז – ולהדגים, ראו תורה וראו דרכיה. ראו דמות שומרי התורה והמצווה, גם בהיותם אנשי חייל ומגן".⁴⁴ בגיליונות צוטטו קטעים מהרמב"ם ומהחפץ חיים בשאלות התנהגות של לוחמים במלחמה.⁴⁵

בגיליונות **שערים** למגויס הועלו בעיות הדת בצבא והמגויס הדתי-חרדי, כמו מאמרו של ד' ברנהולץ: "הצעה לסידור מטבחים כשרים בצבא ישראל", אך בטון מינורי יותר מאשר בדגלנו למגויסים של צעירי אגודת ישראל.⁴⁶

בגיליונות פורסמו תמונות חיילים מהתנועה בגזרות הלחימה השונות ותיאורי הקרבות שבהם נטלו חלק חברי התנועה: קיבוץ יסודות (אז ליד מגדיאל), הרובע היהודי בירושלים; יוסף בן אהרן, "אנשי אחד מקיבוצי פא"י בקרבות הנגב".⁴⁷ בכל הגיליונות היה מדור נרחב "התנועה במערכת הגיוס לשירות העם / במערכת הבטחון והגיוס". דווח בו על הגיוס בערים השונות של חברי התנועה; הבעיות בתחום הדתי והניסיונות לפתור אותן; מינויים של חברי התנועה לתפקידים בצבא; הטיפול בחיילים ובני משפחותיהם; פעילות התנועה בתחומים נוספים ומידע כללי לתועלת המגויסים, כמו הנחיות רב התנועה הרב מאיר קרליץ לקראת הימים הנוראים והנחיות הממשלה ופקודות הצבא בתחום הדתי.⁴⁸

מבצר: ירחון גדוד בני הישיבות "טוביה" ירושלים

שלב נוסף במעורבות החרדים היה ההסכם והגיוס של תלמידי הישיבות, גיוס שנדחה בגלל החשיבות שראתה המנהיגות הרבנית והפוליטית החרדית בהמשך הלימודים בישיבות במיוחד אחרי השואה. הייתה הבנה שיש לשמור על הישיבות כשריד האחרון שנותר לעולם הישיבות באירופה שנהרס בשואה. יש להביא בחשבון שנכונות המנהיגות החרדית לאפשר גיוס עם הגבלות של תלמידי הישיבות באה בתקופה שכבר היה ידוע לה על הבעיות הקשות שיש למגויסים הדתיים והחרדים.

גיליון א' של מבצר, ביטאון גודוד בני הישיבות בירושלים, אב תש"ח, א"צ, תיק 1147/2002 - 63

גודוד תלמידי הישיבות בירושלים הוקם בסוף מאי וראשית יוני 1948, לאחר שנחתם הסכם בין הממונים על הגיוס בירושלים ומפקדת מחוז ירושלים ובין הרכנים הראשיים וראשי הישיבות העיקריות בירושלים. בגודוד שירתו כ-370 תלמידי ישיבות שנמצאו כשירים לשירות לאחר בדיקות רפואיות. עקב מצב הלחימה בעיר בעת גיוסם אי אפשר היה להקדיש זמן לאימונם והם הועסקו בעבודות ביצורים חיוניות. היחידה נקראה "גודוד טובייה" על שם מפקדה, טובייה ביר. היקף פעילותה בסוף נובמבר 1948 היה מעל 4,000 ימי עבודה.⁴⁹

כמה מחברי היחידה, ובהם אפרים שך (כנו של הרב אלעזר מנחם שך), הקימו מערכת שהספיקה להפיק שני ירחונים בראש חודש אב תש"ח וראש חודש אלול תש"ח. המערכת הגדירה את מטרת הירחון: לא להיסחף בזרם "מתוך חשיבות וערך תפקידנו" בעבודת

הביצורים "וחלקנו הגדול בהגנת עיר קדשנו". "אל לנו לשכח את העקר, שכל תפקיד שיוטל עלינו אסור שבעטיו נבוא לידי התרשלות בתפקידנו העקרי, והוא למוד וקיום מצוות התורה". אנשי הגדוד נקראו על ידי המערכת לשלוח מאמריהם לתועלת הכלל.⁵⁰ 75 גיליונות נשלחו לשירות הדתי (שקדם לרבנות הצבאית) כדי להפיצם ליחידות הדתיות.⁵¹ ביומן אגודת ישראל בירושלים, היומן, התפרסמו ביקורות שליליות על פרסום הירחון ועל תוכנו. המבקרים טענו שהחומר שהתפרסם בו אינו מתאים לרוח הישיבות ו"מי הרשה לעורכו להשתמש בשם בני הישיבות", שכן ירחון צבאי אינו הולם את מעמדם של בני הישיבות.⁵²

מבנה הירחון ותוכנו היו שונים מהעיתונים האחרים שנועדו לחיילים החרדים. בסך הכול יצאו שני ירחונים. תוכנן להוציא לאור גיליונות נוספים, אך לקראת סוף המלחמה פורק הגדוד. מוטיב חוזר בחלק מהמאמרים היה הציפייה שהגדוד ישפיע על הכלל: הצבא, המדינה והעם.

הירחון הראשון הכיל 18 עמודים ובהם 12 מאמרים בנושאים מגוונים, שאת רובם כתבו כותבים חיצוניים שלא נמנו עם אנשי היחידה. בחלקם שולבו כמה משפטים שהייתה בהם התייחסות ישירה לאנשי היחידה. כזה היה מאמרו של הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש, שציין בסופו: "אתם חיל ה' עליכם להשמיע קולכם ברמה [...] עליכם להאיר באור תורתכם את ליבותיהם של חילינו המוסרים את נפשם על קדושת העם והמולדת [...] וכל נצחון בקרב הוא גילוי כבוד ה' כשם שהוא גילוי כבוד ישראל".⁵³ במאמר אחר של יעקב טשרנוביץ, יושב ראש מרכז הגיוס בירושלים, הוא ציין את החשיבות של הצטרפות תלמידי הישיבות למגינים על ירושלים ותרומתם לביצורה. הצטרפותם יצרה אחדות בירושלים, הסירה את המחיצות בין האוכלוסיות המגוונות בירושלים ובנתה גשרים ביניהן.⁵⁴

מאמרים אחרים היו חלק מסדרת מאמרים על נושא, כמו מאמרו של הרב אלחנן סורוצקין על זיכרונותיו מגדוד בני הישיבות ביערות סיביר במלחמת העולם השנייה. כך גם מאמרו של המתמטיקאי טוביה וכסלר על סוד סמלנו הלאומי, המגן דוד.⁵⁵ הגיליון השני שיצא בראש חודש אלול היה גדול מקודמו והכיל 24 עמודים ו-17 מאמרים מגוונים. העורכים התנצלו לפני שולחי המאמרים שלא הוכנסו לגיליון וציינו כי הם מקווים לשלבם בגיליון הבא.

בחלק מהמאמרים צוין תפקידם של תלמידי הישיבה שעזבו את לימודם למען השירות הצבאי: "חלילה לנו לשכוח את תפקידנו העיקרי, הגדלת התורה והאדרתה, כי רק בה נמצא ישועה, ורק לאורה נלך בנפתולי הדרכים עד אשר נגיע אל פסגת גאולתנו הנצחית".⁵⁶ ככני ישיבות "אנו ממשיכים את שלשלת הזהב של חיי תורת ישראל, בפועל ובמעש. אנו מושכים את מרכבת העם הנמצאת במדרון שקצהו בעברי פי שחת – אל פסגת הגאולה המקווה. זאת היא חובתנו העכשוית".⁵⁷ מ' הלוי קרא להפסיק את האדישות וההתבדלות מן המתרחש במדינה כדי לנצל את המהפכה שעשה הגדוד למינוף פעולה

שתיצור שינוי ערכים בעם ובמדינה "לקראת שלטון וחוקה לפי תורת ישראל במדינת ישראל".⁵⁸

בגיליון ב היו גם מאמרים בנושאים כללים, כמו על רבה של ירושלים, "ר' שמואל סאלנט זצ"ל",⁵⁹ "דת נצרת ואסלם – מול היהדות",⁶⁰ "על ימיה האחרונים של מלכות יהודה".⁶¹

סיכום

השינוי המהיר שחוו הציבור החרדי ומנהיגותו כאשר החלו להשתלב במוסדות היישוב היהודי לקראת הקמת המדינה, התבטא במיוחד בהתגייסות לכווח הצבאי של היישוב ובהשתתפות פעילה במלחמת העצמאות. השירות הצבאי הממושך בתקופת המלחמה יצר נתק בין המגויסים וכין החברה שממנה באו ואורח החיים אליו היו רגילים. עד מהרה התעוררו בעיות שנבעו ממצב זה. הארגונים החרדיים שעודדו את גיוס אנשיהם הבינו את האחריות המוטלת עליהם לפעול לשמירת זכויותיהם ולפתרון הבעיות. אחד הכלים שנבחרו היה הוצאה לאור של עיתונים מיוחדים למגויסים שנועדו ליצירת קשר דו-צדדי לעודד את מגויסים ולתת להם תחושה שיש מי שמכיר את הקשיים ודואג לסייע להם. בעיתונות החרדית בכלל,⁶² ובעיתונות החרדית למגויסים החרדים בפרט, בא לביטוי השינוי במעבר מהתנגדות, החרמה וחוסר מעורבות להשתתפות ומעורבות פעילה ואף לנכונות להתגייס ולהילחם למען המדינה. בעיתונות הייעודית לחיילים החרדים היה גיבוי להחלטת המנהיגות הרבנית והפוליטית לחשיבות ההשתתפות הפעילה בהקמת המדינה וההגנה עליה. העיתונות העריכה את המגויסים ותמכה בהם ובבני משפחותיהם וכבדה את הנופלים במערכה.

אפשר לראות בגיוס החרדים ובהשתתפותם בלחימה שדרשה גם קורבנות, מעין שיא במעורבות בהקמת המדינה ובנכונות לקחת סיכונים למען ביטחונה וקיומה מציבור שזמן קצר קודם לכן היה רחוק מכך. לאחר המלחמה היו עליות ומורדות בהשתלבותם של החרדים במדינה מבחינה פוליטית, חברתית וכלכלית. כך היה גם בנכונותם להתגייס בשנים שלאחר המלחמה לצה"ל. למעוניינים בגיוס נמצאו מסגרות מתאימות: נח"ל חרדי, ישיבות "הסדר" של שילוב לימודים בישיבה לשירות פעיל בדרך כלל ביחידות קרביות. גיוס שלב ב' של בוגרי ישיבות מבוגרים יותר ובדרך כלל נשואים, שמשמעותו גיוס לזמן קצר, הכשרה בדרך כלל תותחנים או הנדסה ושילוב בשירות ביחידות מילואים.

הערות

- 1 משה בלוי, על חומותיך ירושלים: פרקי חיי, תל אביב: הוצאת נצח, תש"ו, עמ' עג-קג.
- 2 "מפקד יהודי ירושלים", קול ישראל, 16.1.1947, עמ' ג; "אל הקהל הירושלמי", שם, 27.2.1947, עמ' א.
- 3 יוסף פונד, פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט; הנ"ל, "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור לסוכנות היהודית", ישראל, 21 (2013), עמ' 143-177; מאיר איידלבוים, "בין המזרחי ואגודת ישראל", בתוך: יצחק רפאל ושלמה

- זלמן שרגאי, ספר הציונות הדתית, כרך ראשון, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ג, עמ' 142-148; משה אונא, בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה, אלון שבות: יד שפירא, תשמ"ד, עמ' 106-128, עמ' 138-147; משה ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות, מושב בן שמן: מודן, וצה"ל הוצאת מערכות, משרד הביטחון ההוצאה לאור, העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2017 (להלן: ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות); הנ"ל, "המפלגות החרדיות במלחמת העצמאות: מברלנות להשתלבות", בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים ותל אביב: יד יצחק בן-צבי ירושלים, המכון לחקר הציונות בישראל ע"ש חיים וייצמן אוניברסיטת תל אביב, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, 2014, עמ' 296-321.
- 4 מנחם פרידמן, "מדינת ישראל כדילמה דתית", אלפיים, 3 (תשנ"א) 1990, עמ' 24-60; חיים שלם, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942-1945, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל ומורשת בן-גוריון, 2007, עמ' 28-43; יוסף פונד, פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ט; יצחק מאיר, לא כחיל ולא ככח: הרבנות הצבאית והשירות הדתי מניחי היסוד לחיי הדת בצה"ל, בני ברק: הוצאת האגודה לחקר תולדות בני ברק, גנון קידוש השם, תשנ"ט, עמ' 11-29, 84-98; ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות, עמ' 63-98; מנחם קרן-קרץ, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1948-1973", קתדרה, 161 (תשרי תשע"ז), עמ' 139-174.
- 5 בן-גוריון, פישמן וגרינבוים בשם הנהלת הסוכנות אל הסתדרות אגודת ישראל העולמית, 19.6.1947, הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), S 25/1446.
- 6 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של מועצת גדולי התורה, כ"א בחשון תש"ח (4.11.1947), ארכיון הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל בירושלים (אהוע"פ). ההחלטה התקבלה בידי שישה מחברי הוועד הפועל שהשתתפו בישיבה. החבר השביעי, הרב דב וידנפלד, לא השתתף בה.
- 7 אברהם יעקב כמורה מסדיגורה אל הסתדרות אגודת ישראל העולמית, הוועד הפועל ירושלים, עש"ק חנוכה תש"ח (12.12.1947), ארכיון פועלי אגודת ישראל (אפא"י), מכל 38, תיק 1.
- 8 מאיר ד' לוינשטיין ויהודה מ' אברמוביץ אל מרכז אגו"י באר"י, כ' בטבת תש"ח (15.12.1948), ארכיון מרכז אגודת ישראל בירושלים (אמאגו"י).
- 9 "ירושלים מצפה לרבבת מגויסים במשך שבועיים", הבקר, 1.1.1948, עמ' 3.
- 10 עמרם בר"מ בלויא, "על הנוער האגודתי", קול ישראל, 1.5.1947, עמ' ב; "ועידת צעירי אגודת ישראל הנוער האגודתי – החלטות", שם, 16.10.1947, עמ' ב; "מ לוין אל הרב שמואל שצדורוביץקי, י"א בכסלו תש"ח (24.11.1947), אמאגו"י; פרטי – כל [דיווחי נציגי התנועות על מספר חבריהם], 8.2.1948, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 679/1956 – 34.
- 11 בנימין מינץ, "הפתרון הוא מדינה יהודית", שערים, 12.6.1947, עמ' 1, 4; א. אלברט אל מרדכי ברויאר, י"ז בטבת תש"ח (30.12.1947), אפא"י, מכל 30, תיק 11.
- 12 דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, כרך א (עורכים: גרשון ריבלין אלחנן אורן), תל אביב: משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1984, עמ' 60.
- 13 הכינוס הארצי של עזרא החליט על שיתוף פעולה הדוק עם פא"י, שערים, 15.5.1947, עמ' 1; ההנהלה הארצית הזמנית, עזרא, י"ב באלול תש"ח (16.9.1948), הודעה לחברי התנועה על ההצטרפות לפא"י, בתוך: חיים נבון, "תנועת הנוער העברית 'עזרא': תורה לאומיות וחלוציות (1936-1988)", כרך ב: מסמכים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן רמת גן, תש"ס.
- 14 הסדר והסכם, גנון הציונות הדתית (גצ"ד), א' באייר תש"ח [10.5.1948], קלסר 287. נוסף על שלושת הרבנים הראשיים חתמו ראשי הישיבות: הרב מלצר – עץ חיים, הרב חרל"פ – מרכז הרב, הרב טיקוצ'נסקי – עץ חיים, הרב פינקל – מיר, הרב סרנא – חברון, הרב סנקביץ – גור; משה ארנוולד, הרב יוסף צבי רושינסקי זצ"ל והמדינה שברוך, המעין, גיליון 213, ניסן תשע"ה, עמ' 8-24.

- 15 "חברי 'האגודה' בשרות הבטחון", **הבקר**, 21.1.1948, עמ' 2, ציטוט מקול ישראל, שבועון אגודת ישראל.
- 16 "על ההתייצבות", **קול ישראל**, 22.1.1948, עמ' א.
- 17 הסדרות פועלי אגודת ישראל סניף ירושלים אל מרכז המפקד לשירות העם, 13.1.1948, רשימת חברינו חייבי הגיוס בתוקף צו המוסדות העליונים, אפא"י, מכל 31, תיק 1.
- 18 יעקב לנדוי, "היהדות החרדית מה היא אומרת? אגודת ישראל המערכה", **הבקר**, 16.1.1948, עמ' 1.
- 19 "היום יוצאים לתפקיד", **היומן**, 29.2.1948, עמ' 1, מאמר מערכת.
- 20 נעם [גרוסמן], הנדון: דתיים בפלוגה, [ללא תאריך], א"צ, 2644/1949 – 402; הרב יוסף צבי דושינסקי, אגרת להגריא"ה הרב הראשי לא"י בענין פעולות ההגנה בירושלים הכרוכות בחילול שבת, מוריה, 24, א-ב, תמוז תשמ"א, עמ' נו-נח.
- 21 בתנועת צעירי אגודת ישראל – הנוער האגודתי, כ"ה באדר ב' תש"ח [5.3.1948], אפא"י, מכל 62 תיק 2.
- 22 הרב אברהם וולף, "בטחון של אמת", **דגלנו למגויסים**, בטאון לתנועת צעירי אגודת ישראל הנוער האגודתי בארץ ישראל, גיליון א, אדר ב' תש"ח, עמ' א.
- 23 משה שנפלד, "הנסיון הגדול", שם, גיליון א, אדר ב' תש"ח, עמ' א, ג.
- 24 "לזכרון חברינו הנופלים בקרב", שם, עמ' ג.
- 25 "לזכרון חברינו שנפלד", שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' ד.
- 26 "לזכר חברינו שנפלד", שם, גיליון ז, חשון תש"ט, עמ' ג.
- 27 **דגלנו למגויסים**, גיליון א, אדר ב תש"ח עמ' א-ב.
- 28 שם, גיליון ה, עמ' ג.
- 29 שם, גיליון ו, תשרי תש"ט, עמ' א.
- 30 "הרב י"מ לוינ' שר הסעד במחיצת חברינו החיילים", שם, גיליון יא, ראש חודש כסלו תש"ט, עמ' א.
- 31 שם, גיליון ב, ניסן תש"ח, עמ' א.
- 32 תזכיר ההנהלה הארצית לשר הבטחון דוד בן-גוריון, שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' א.
- 33 משה שנפלד, "חיילינו מאשימים...", שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' א.
- 34 שלמה לורנץ, "אל תגעו במשיחי", שם, גיליון ג, אייר תש"ח, עמ' ג.
- 35 יצחק, מכתב מחייל לבן ישיבה, שם, גיליון ח, ראש חודש כסלו תש"ט, עמ' ג.
- 36 משה ארנד, "בעיות החייל הדתי"; יצחק, "חיילינו בתפקידם"; ג"ש ברקוביץ, "חיילינו בתפקידם", שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' ג.
- 37 אהרן מרצבך, "כביש הגבורה", שם, גיליון ט, כסלו תש"ט, עמ' ג.
- 38 "פגישת קציני וסמלי דת של התנועה", שם, גיליון י, טבת תש"ט, עמ' א.
- 39 יצחק, "למשלטי-ההתיישבות – צו השעה", שם, גיליון י, ערב ראש חודש טבת תש"ט, עמ' ג.
- 40 שם, גיליון יא, י"ט בטבת תש"ט.
- 41 "שערים ושערים למגויס": הודעה לחיילינו בדבר שערים, **שערים למגויס**, ערב ראש השנה תש"ט, עמ' 6.
- 42 הרב קלמן כהנא, "עם המאבק", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 1.
- 43 הרב שלמה רבינוביץ, "איש על מחנהו ואיש על דגלו", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 3.
- 44 הרב שמעון כץ, "משמרת הקודש – במשמר העם", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 4.
- 45 הרמב"ם, "אל ירך לבבכם"; החפץ חיים – מחנה ישראל, "גודל הבטחון שצריך להיות לאדם בעת צאתו למלחמה – ולא ירך לבבו", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 1 ו-2; החפץ חיים – מחנה ישראל, "איך צריך האדם להתחזק בעת מלחמה", שם, תמוז תש"ח, עמ' 2.
- 46 ד' ברנהולץ, "הצעה לסידור מטבחים כשרים בצבא ישראל", שם, תמוז תש"ח, עמ' 3.

- 47 פ' פלקסר, "עם חברינו בקיבוץ יסודות", שם, גיליון אדר ב תש"ח, עמ' 5; אריה אלברט, "מלחמת הגבורה של יהודי העיר העתיקה", שם, גיליון תמוז תש"ח, עמ' 4-5; שם, גיליון ערב ראש השנה תש"ט, עמ' 2-3.
- 48 שם, גיליונות אדר ב' תש"ח, תמוז תש"ח, ערב ראש השנה תש"ט.
- 49 יעקב טשרנוביץ', יושב ראש ועד הפועל של מרכז המפקד לשרות העם, אל ועד הישיבות, 2.6.1948, ארכיון המדינה (א"מ), ארכיון הרב הרצוג, פ-4247/9; אח"כ [אהרן חיים כהן], "שנת גיוס: סקירה תמציתית של פעולות לשכת הגיוס בירושלים", 30.11.1948, א"מ, חטיבה 42, ג-275/23.
- 50 מבצר, גיליון א, ראש חודש אב תש"ח, "דבר המערכת", עמ' 3.
- 51 מזכיר הגדוד אל השירות הדתי, ר' באב תש"ח, ארכיון משפחת ביר.
- 52 "מי אחראי לעלון המבצר", היומן, 22.9.1948, עמ' ב; ש' אברמסקי, "תגובות קוראים", היומן, 24.9.1948.
- 53 הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש, "שמע ישראל", מבצר, גיליון א, אב תש"ח, עמ' 5-6.
- 54 יעקב טשרנוביץ', "מעבר לכל המחיצות – ירושלים שלנו", שם, גיליון א, אב תש"ח, עמ' 7.
- 55 הרב אלחנן סורוצקין, "גדוד בני הישיבות ביערות סיביר", שם, עמ' 11-12; טוביה וכסלר, "סוד סמלנו הלאומי", שם, עמ' 17-18.
- 56 מ"ש, "עם חברי הגדוד בתפקידם", שם, גיליון ב, אלול תש"ח, עמ' 3.
- 57 ב', "התשובה", שם, עמ' 4 ר-14.
- 58 מ' הלוי, "הגדוד כגורם מהפכני!", שם, עמ' 7-8.
- 59 ש"ב, ר' שמואל סאלנט זצ"ל", שם, עמ' 13-14.
- 60 מ' הלוי, "דת נצרת וסלם – מול היהדות", שם, עמ' 17.
- 61 טוביה וכסלר, "על ימיה האחרונים של מלכות יהודה", שם, עמ' 21-23.
- 62 מנחם קרץ-קרן, "החרדים ומדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה בראי העיתונות החרדית", קשר, 52 (חורף 2019), עמ' 74-91.